

ТИПИ СОРОЧОК ЧЕРНІГІВЩИНИ (із фондової збірки Музею народної архітектури та побуту України)

У статті вперше досліджуються типи та орнаментация традиційних сорочок Чернігівщини XIX – початку XX ст. за матеріалами колекції сорочок із фондів Національного музею народної архітектури та побуту України.

Ключові слова: традиційна сорочка Чернігівщини, типи сорочок, орнаментация.

The types and ornamentation of the traditional shirts from Chernihiv region of the 19th – early 20th centuries are investigated in the article for the first time after the materials of the shirts collection from the funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine.

Keywords: traditional shirt of the Chernihiv region, shirts types, ornamentation.

Давньоруські землі Чернігівщини лежать на півночі історичного Лівобережжя з усіма притаманними йому ознаками матеріальної і духовної культури. З етногеографічного погляду північні райони Чернігівщини класифікуються як субрегіон Східного Полісся [3]. У статті досліджуються традиційні сорочки Чернігівщини XIX – початку XX ст. За територіально-адміністративну одиницю береться Чернігівська губернія, тому що це відповідає часу сформування крою, декорування традиційної сорочки.

На кінець XVIII ст. Чернігівська губернія мала у своїх адміністративних межах, крім територій сучасної області, Стародубський і Глинський повіти (нині – території РФ), на північному сході – Конотопський, Кролевецький і Глухівський повіти (нині входять до Сумської обл.), на півдні – сучасна Броварщина Київської області, включно з Дарницею (колишні села, а нині мікрорайони Позняки, Осокорки, Троєщина). За два останні століття адміністративний склад, територія колишньої Чернігівської губернії зазнали значних змін. До її складу ввійшли південно-східні райони: Ічнянський, Варвинський, Талалаївський та Срібнянський, колишні землі Полтавської губернії [1; 4]. І хоча тамтешні сорочки зберігають класичний стиль і колорит, обминути їх увагою, говорячи про Чернігівщину, не можна. Бо це сусідні землі колишньої козацької держави, які ніколи не були відгороджені стіною, і населення вільно спілкувалося між собою. Отже, їхня

схожість, а іноді й тотожність у побуті, в одязі цілком природні і зрозумілі.

Чернігівська область має 22 райони, кожен з яких представлено хоча б однією чи трьома сорочками в колекції Національного музею народної архітектури та побуту України (НМНАПУ). На жаль, немає сорочок з порубіжних російських та білоруських сіл. Проте відомо, що Етнографічний музей народів СРСР проводив експедиції в українські села Росії ще у 20-х роках минулого століття, і навіть під час громадянської війни, унаслідок чого вони мають унікальні колекції чернігівських сорочок. Збірка сорочок колекції НМНАПУ з північних районів налічує: 31 – з Новгород-Сіверського, 20 – Городнянського, 7 – Ріпкинського, 3 – Корюківського, 2 – Семенівського, 2 – Сновського (колишній Щорський р-н). Так само обстежені й центральні райони: Чернігівський – 29, Сосницький – 10, Коропський – 8, Борзнянський – 3, Куликівський – 3, Менський – 3. З південних районів у збірці Музею представлена така кількість сорочок: Козелецький – 14, Носівський – 9, Ніжинський – 5, Бобровицький – 4, колишній Остерський – 1. З південно-східних районів (колишня Полтавська губернія) у Музеї зберігається найбільша кількість сорочок: зі Срібнянського – 32, Варвинського – 22, Ічнянського – 22, Талалаївського – 18, Прилуцького – 9. Крім названих районів, до Чернігівської губернії входив і нинішній Броварський район Київщини, з якого у фондах наявні 34 одиниці.

Збірка з північних і північно-західних районів (сучасна Сумська обл.) налічує таку кількість: Кролевецький – 17, Середньо-Будський – 7, Ямпільський – 6, Глухівський – 4, Буринський – 3, Конотопський – 2, Путивльський – 1. Про основні заняття населення Чернігівщини, зокрема виготовлення тканини для пошиття сорочок, йдеться в описах Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. О. Шафонського: «<...> женский пол. Сверх полевой работы упражняется в рукоделии и пряжи льну же небольшим количеством выпрядывают на продажу в Киев холст и серпанки изрядной доброты». Ще більш «изрядними» були сорочки з того самого якісного матеріалу, хоч автори їх і не називають, бо сорочок на продаж не вивозили, не годилося, а «рукодільничали» і шили їх тільки для себе і носили самі [5]. Найдавніші з них датуються серединою або останньою чвертю XIX ст., але таких одиниці. На те є, крім різних суб'єктивних, і об'єктивні причини. Перша та, що тканина – це просто найуразливіший матеріал до згубної дії часу і умов зберігання. По-друге, вони пережили лиховісні події XX ст.: промислово-технічна революція витіснила ручне й кустарне виробництва, дві світові війни, революція 1917 року, громадянська війна, Голодомори 1933 й 1947 років. Проте найвідчутніше на народній культурі позначився радянський період з його авторитарним запереченням усього національного. Утім, зібрана етнографами фондова колекція НМНАПУ дозволяє проводити наукові дослідження й робити цілком обґрунтовані висновки. Крій, техніки оздоблення, композиція, орнамент і кольори – це ті конструктивні деталі й вузли, які творять образ і стиль народних сорочок, завдяки яким розрізняються локальні типи. Сорочки залишаються порівняно сталими, традиційними для даного регіону до середини XX ст., поки вони ще були в ужитку. Отож, спираючись на наявні зразки, у статті робиться спроба, з одного боку, узагальнити чернігівський тип народної сорочки, а з другого, – конкретизувати, тобто вірніше й точніше змалювати її різновиди в певних районах Чернігівщини. Загалом сорочки Чернігівщини відносяться до лівобережного типу. Здебільшого вони *додільні*, рідше – *до підточки*, шиті в три пілки завширшки до 50 см, часом –

у дві завширшки 7 см. Мають відносно глибокий, оздоблений пазушний розріз посередині, круглий виріз довкола ший, густо призбираний через *чисницю* під вузьку обшивку. Довгі рукави пришиті до обшивки або вузької *чохолки* та майже повсюдно декорувалися призібраними *пухликами* («колодочками») до уставки. Однак у північних районах уставки іноді й підкрюювалися, тобто імітувалися, були цільнокроєними, а не відрізними. *Поділки* в сорочках широкі, оздоблені, здебільшого зубцьовані, що свідчить про звичай низько виставляти їх з-під поясного одягу – плахт, пізніше – рясної спідниці. Виконання (пошиття, оздоблення) – бездоганно акуратне, шляхетне. Цьому надавали великого значення, не менш, ніж самому навчанню стібка. Тому часто на деяких сорочках не можна відразу розпізнати лице й виворіт, і тоді доводиться шукати зшивний пруг. Це все те, що споріднює чернігівські сорочки із сорочками всього Лівобережного Подніпров'я, зокрема, з полтавсько-слобожанськими зразками. Усі деталі красномовно згадуються в народних піснях, зокрема, про сорочки, що їх позичала кума:

З широкими рукавами,
З вишитими подолами.

Але оздоблення їхне помітно відрізняється. Якщо Полтавщина, за образним висловом Миколи Гоголя, – це найзапашніша квітка України, то Чернігівщина, на наш погляд, така ж вишукана, яскрава та розмаїта. За нашими спостереженнями, виокремлюються більше десяти типів сорочок, щонайменше дванадцять-тринадцять локальних підтипів. У цій статті ми робимо спробу їх опису. У Центральній та Південній Чернігівщині найпоширенішими були сорочки, у яких по рукаву вишивався узор, відомий майстриням як *хміль*, або *чернігівська берізка*. Це в'юнка гілка через усю довжину рукава у три, п'ять, а то й сім рядів. Вона могла пнутися вгору плавно, округло, а іноді мала вигляд ламаної – у такому випадку її так і називали *ламана гілка*. Такого типу рослинні узорі шили переважно *білим по білому* технікою лічильної гладі. Плічка в таких сорочках розшивали густим геометричним орнаментом *у клинці*, або *сливки*, широка смуга якого обрамлювалася, як картина, вузьенькою рівною стрічкою внизу і вго-

рі композиції. Часто лиштва поєднувалася з виколуванням. Прикладом такого оздоблення є сорочка у колекції НМНА-ПУ із с. Дейманівка Срібнянського району Чернігівської області (0-6090). Однак чим далі на північ Чернігівщини, тим виразніше стають поліські прикмети в оздобленні сорочок. Так, у Чернігівському та Ріпкинському районах трапляються сорочки з дивовижно оригінальним, немов складний лабіринт, проте з чітко геометричним мотивом, який тут називається *мороз*. Справді, ці рукави, густо вишиті по контуру тоненькою *біловою лиштвою*, викликають у людській уяві фантастичну паморозь на шибках маленьких поліських віконць, через які немовби проглядають блідо-сіруватого відтінку клаптики тонкого невибіленого полотна. Типовою є сорочка із с. Мамекіне Новгород-Сіверського району Чернігівської області (0-798). І вже зовсім поліський вигляд мають сорочки в Новгород-Сіверському й Семенівському районах. Такого колориту їм надає кожна деталь, довжина до п'ят, велика ластка під пахвою, кольори – червоний з білим. Але особливо характерні в них так звані *чернігівські розшивки*. Це вертикальні смужки-мережки заввишки 15–17 см, якими з'єднувалися внизу, у подолі, три пілки полотна, а вже вище пілки зшивалися звичайним швом. Розшивки виконувалися в іншій техніці й були вищими від основної орнаментальної смуги – *лиштви*, і вона тричі переривалася. Самі поділки широкі, вишиті *заполоччю* ниткою червоного кольору. Такою ж мережкою-розшивкою приєднувалися до полика рукав і задня пілка сорочки. Чернігівські розшивки виконувалися не як звичайні мережки шляхом витягування ниток піткання, потім *настилування* узору по утвореній сітці, а в своєрідний спосіб натягування основи, яка з'єднувала пілки станка, як при тканні, а потім уже по утвореній основі мережився технікою *шабак* червоно-білий узор або тільки білий чи червоний. Також додавали чорний колір. Ці мережки дуже декоративні. Трапляються випадки, коли полик з'єднували із задньою пілкою звичайним *пруговим* швом, а вздовж нього поряд вишивали *настилом* смужку традиційного орнаменту. Розшивку імітували. Так само прикрашали поділ. Бо так вишити легше й швидше, ніж померезити справжню

розшивку, а традиції виконання розшивки таким чином зберігалися. Рукав пришивали до полика рівенько, без *пухлів*, і теж оздоблювали червоним від низу і до верху, включаючи полик, аж до обшивки. Орнаменти на ньому давні – або геометричні, або рослинно-геометричні у формі *вазона* чи *дерева*. Усі ці художні деталі творять своєрідний образ *стільніці*, як називають сорочку на Чернігівському Поліссі. Сорочка із с. Бирине Новгород-Сіверського району Чернігівської області (0-7007) привертає увагу художньою довершеністю орнаментів і приєднанням способів оздоблення. Їх тут нараховується аж сім: у подолі – дві мережки (*прутик* і *затягана*), вишивка – *штанівка*, *лозовий хрест*, *набирування*, *настил*. Рукав з уставкою і ззаду з'єднуються характерною для північних районів смужкою-розшивкою. Але в згаданій сорочці із с. Бирине цей оздоблювальний елемент можна назвати рідкісним. Він виконаний не звичайною мережкою *шабак* по натягненій основі, а сплетений білою і червоною лляними нитками домашнього фарбування особливим способом – не гачком, не спицями, а пальцями, так званім *бранням*. Поєднання білого й червоного кольорів створюють надзвичайно цікавий ефект сивини, який ми тепер називаємо *меланжем*. Орнамент давній – геометричний. По всьому рукаву розташовані ромби, у які вміщено хрестоподібні рослинно-геометричні фігури. Чохлики вишиті ромбічними «човниками». Північно-чернігівські сорочки дуже колоритні. Ми виділяємо два типи: червоні та білі з червоною розшивкою.

Відомі на Чернігівщині і ткані рукави з давніми геометричними орнаментами. Зокрема, це сорочка із с. Микишин Городнянського району (0-7006). Рукави цільнокроєні. На плічку – дві поперечні смуги крупних розет, розмежованих червоними ромбічними фігурами, верхній і нижній кути яких перекриваються чорними трикутниками. На рукаві знизу й до верху – вертикальні ряди високих *дерев*, поміж якими ритмічно закомпановано *вазончики*. Колір – червоно-чорний. Геометричні мотиви оздоблення й техніка (ткання) свідчать про давній тип сорочки. Але, на жаль, у період (найімовірніше, у 30–50-х роках ХХ ст.), коли з'явилася і почала стрімко входити мода на коротке

вбрання, ця сорочка була вкорочена. Замість широкої розкішної лиштви в поділках з'явилося маленьке, плетене гачком мереживо із зубчиками, що аж ніяк не гармонує з рукавом.

Східні та південно-східні райони сучасної Чернігівщини (Прилуцький, Срібнянський, Варвинський, Талалаївський, Ічнянський), що межують із сучасною Сумською і Полтавською областями, близькі й тотожні з ними за своїми художньо-оздоблювальними засобами в культурі, зокрема, в оформленні сорочок. Переважна більшість з них – це *білошиті*, з геометричними орнаментами на довгих рукавах і гарними поділками на випуск із-під плахти. Хіба що оздоблення ще багатше й вишуканіше. Проте сказати так однозначно буде несправедливим. У колекції НМНАПУ великий інтерес становить сорочка із с. Хаенки Ічнянського району (Е-204). Сорочка додільна, шита біллю, з лляного полотна (тонке, щонайменше «дванадцятка»). Вона багата техніками вишивання. За нашими підрахунками, тут поєднуються шість способів оздоблення: мережка двох видів – *прутик* і *настил*, або *полотенця*, *рахункова гладь*, хрестик *ретьазевий*, *вирізування* і *курячий брід*. Орнамент – *ламане дерево*, вишите вербовою лиштвою. Ця сорочка має цікаву історію. Її ткала й вишивала кріпачка на прізвище Коваль (1843 р. н.). Після її смерті сорочка дісталася в спадок її доньці Ганні Коваль. У 90-річному віці та віддала її за шматок хліба в голодному 1933 році Петриненко Ганні Степанівні (1900 р. н.). Ця власниця 1970 року передала сорочку до Національного музею народної архітектури та побуту України. Ще один, значно пізніший вид сорочки був досить поширений з другої половини ХІХ ст. на Чернігівщині, утім, як і по всіх інших місцевостях, – з досить примітивними рослинними узорами, вишитими хрестиком. Цей вид оздоблення відомий як *брокарівський*. Походження назви пов'язано з прізвищем Брокер, власника парфумерних магазинів і підприємств, які виробляли й пакували продукцію в папір з рослинними узорами, переважно трояндами. Ця продукція з кінця ХІХ ст. заповнила ринки України, витісняючи *більові* геометричні орнаменти з усіх вишивок. Про витіснення традиційних технік та орнаментики зазначає Олена Пчіл-

ка в альбомі-збірнику «Українські узори» [2], зокрема, що зразки вишиванок, так само, як твори народного слова або пісні, можуть псуватися, калічитися. До цього псування чимало прилучилися, призвели ті «премії», мальовані листочки з візерунками, що ними обгортають, наприклад, брусочки мила тощо. Такі зразки стилю спотвореного, з тим неподібним зуб'ям та ляпаними квітами (трояндами-«рожами») можна побачити вже не тільки на вишиванках у городянок (на рушниках, сорочках), а й на вишиванках селянських. Під брокарівським типом розуміється тільки хрестикова техніка виконання. Сьогодні усталилася думка, що це начебто найпростіший спосіб шиття, навіть примітивний. Однак, на нашу думку, цей спосіб шиття належить до трудомістких рахункових, і найменша похибка хоч на одну ниточку вгору чи вбік зведе нанівець усю роботу. Він не простіший і не легший від інших. Навпаки: коли орнамент не поліхромний, то хрестикова техніка дає можливість краще втілити його окремі елементи. Єдиною вимогою довершеного виконання є художній смак при виборі орнаментів і кольорів. Цю думку підтверджують напрочуд гарні зразки брокарівських сорочок, зокрема, сорочка із с. Микишин Городнянського району (0-7005). Окремішнім, дещо відмінним від брокарівського, можна вважати тип сорочки, де поєднуються композиційно брокер і геометричний мотив. Якщо це зроблено зі смаком і талановито, то й таке поєднання різностильових, еkleктичних орнаментів може давати довершені, художньо досконалі образи. Відомо була на Чернігівщині цікава назва лічильної гладі *коханська* гладь¹. Так називали густий зірчастий узор, вишитий *косою* гладдю. Ця назва була відома й на Поділлі². На Чернігівщині побутував ще один цікавий і досить рідкісний тип вишивального стібка, що його етнограф Пелагея Литвинова називала *кружевним* [6]. За зовнішнім виглядом він справді нагадує мереживо, точніше, *гітюр*, що в перекладі з французької означає вид мережива.

У Центральній Україні дуже гарно оздоблювали поділки сорочок. Однак чернігівські поділки неперевершені, вирізняються найрізноманітнішими способами *рубцювання*. Зубці плетені гачком, голкою, викладені з краму, а потім підшиті до низу сорочки й виконані *петельчатим*

стібком. З початку ХХ ст., коли домоткане полотно повсюдно почали замінювати фабричним коленкором та перкалем, поширилася мода на великі зубці, вишиті технікою *рішельє*. Такі сорочки вишивалися, як правило, червоно-чорним муліне *гладьовим* швом по мальованому або хрестиком у стилі брокер. Поступово додільні сорочки були замінені на короткі, які називалися *станок*, *чехлик*, *куцик*, *грудка*. Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. з'явився короткий рукав, призбираний вище ліктя на резинку. Змінивши крій, *станок* у 50–60-х роках ХХ ст. став вишитою блузкою.

Чернігівщина мала місцеві орнаменти та стібки, які отримали назви за їхньою локалізацією. Наприклад, *чернігівські човники* – це видовжені по ширині ромбики, вишиті технікою *набирування*, яка тут була однією з найбільш уживаних. Зга-

даний вище узор *чернігівська берізка* виконували лічильною гладдю (*лиштвою*). Своєрідно робили мережку, яка дістала назву *чернігівська розшивка*. Хрестиковий шов *ретязь* тут називали по-своєму – *лозовий хрест*. Справді, подібний вигляд мала плетена лоза, якою відгороджували садиби від вулиці. Описані типи традиційних сорочок Чернігівщини показали, що їх вишивка досягла свого найвищого розвитку. Завдання науковців – продовжити вивчати їх розмаїття та відкривати красу широкому загалу.

Примітки

¹ Записала Г. Шафранська від Домахи Денисенко, 1914 р. н, у с. Заворичі Броварського району Київської області.

² Записано від викладачки художнього вишивання Грицівського училища.

Джерела та література

1. Маркова О. Є., Шандра В. С. Чернігівська губернія. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т – Я. С. 513. 784 с. : іл.
2. Олена Пчілка. Українські узори : альбом-збірник. 1927.
3. Полесьє. Матеріальна культура. Київ : Наукова думка, 1968.
4. Русов А. А. Описание Черниговской губернии. Чернигов, 1898. Т. 1.
5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малой России. Санкт-Петербург, 1851.
6. Южно-русский народный орнамент / собрала и составила П. Я. Литвинова. 1878. Вып.1 ; 1902. Вып. 2.

References

1. MARKOVA, Olena, Valentyna SHANDRA. Chernihiv Governorate. In: Valeriy SMOLIY, editor-in-chief. *Encyclopaedia of the History of Ukraine: In Ten Volumes*. NAS of Ukraine Institute of the History of Ukraine. Kyiv: Naukova dumka, vol. 10: T – Ya. 784 pp.: ill. [in Ukrainian].
2. Olena PCHILKA. *Ukrainian Patterns: Album-Collection*, 1927 [in Ukrainian].
3. BONDARCHIK, Vasilii, Roman KIRCHIV, eds. *Polesie. Material Culture*. Kiev: Naukova dumka, 1988 [in Russian].
4. RUSOV, Aleksandr. *The Description of Chernigov Governorate*. Chernigov, 1898, vol. 1 [in Russian].
5. SHAFONSKII, Afanasii. *Topographical Description of the Chernigov Governorate with a Brief Geographic and Historical Description of Ukraine*. Saint-Petersburg, 1851 [in Russian].
6. LITVINOVA, Pelageya, compiler. *Ukrainian Folk Ornament*. Kharkov, 1878, iss. 1; 1902, iss. 2 [in Russian].

SUMMARY

The types and ornamentation of the traditional shirts from Chernihiv region of the 19th – early 20th centuries are investigated in the article for the first time after the materials of the shirts collection from the funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine. Chernihiv governorate is taken as a territorial-administrative unit. The authoress has distinguished general features of the investigated shirt and described its local peculiarities according to the typological characteristics of the cut, ornament, colour. The shirts peculiarities, which connect them with the patterns from the Left-Bank Lands Along the Dnipro, in particular, the samples from Poltava region and Slobozhanshchyna, are investigated in the article. The Polissian features of the shirts from the northern districts of Chernihiv region are distinguished. The techniques of embroidery, the local ornaments and stitches, which have got their names according to their localization, are considered in detail. In particular, the shirts with woven sleeves with ancient geometrical ornaments (Horodnia district), the archaic method of the sleeve connection with the inset and the shirt width – ‘brannia’ (Novhorod-Siverskyi district) are considered. The shirts from south-eastern districts of the present-day Chernihiv region (Pryluky, Sribne, Varva, Talalayivka, Ichnia), bordering on Sumy and Poltava regions, are described in detail. They are similar and the same with them according to their artistic and ornamental means in the shirts decoration. The authoress has analyzed six techniques of adorning of the shirt of the second half of the 19th century from the village of Khayenky of the Ichnia district. It has been woven and embroidered by a serf Koval (born in 1843). Peculiar attention is paid to the shirts decoration with the naturalist-vegetative patterns, embroidery with a cross. It is emphasized in the article that the cross technique provides wide possibilities to embody separate elements of the ornament, especially polychromic one. The authoress supposes, that the artistic taste in the ornament and colours choice is the only request for the perfect execution. It is confirmed with the refined samples of brocard shirts from Horodnia district. The article is relevant for the traditional clothes researchers.

Keywords: traditional shirt of the Chernihiv region, shirts types, ornamentatio